

ח'רבת אל-עיד – מצודה מתקופת הברזל בצפון-מערב הר חברון

יובל ברוך

יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון

האתר בח'רבת אל-עיד (נ"צ 1588/1224) נסקר במהלך סקר ארכיאולוגי, שנערך באזור ואדי פוכין. באתר הובחנה מצודת סוגריט גדולה, המתוארכת לתקופת הברזל, ושריד של יישוב למרגלותיה. המצודה בח'רבת אל-עיד מתוספת לרשימת האתרים במורדות המערביים של הר חברון, שמצודות מתקופת הברזל נבנו בהם.

רכס הרי חברון משתפל באזור זה מערבה, לכיוון השפלה, בנטייה תלולה (השיפועים הטופוגרפיים מגיעים באזור זה ל-35 מעלות). את האזור חוצים ואדיות עמוקים ובהם מעיינות בעלי ספיקה גבוהה. הגדול בהם נמצא בתחום הכפר ואדי פוכין, ומימיו זורמים לוואדי אל-פור שלמרגלות המצודה הנדונה (מרכוס ועמית, 1988).

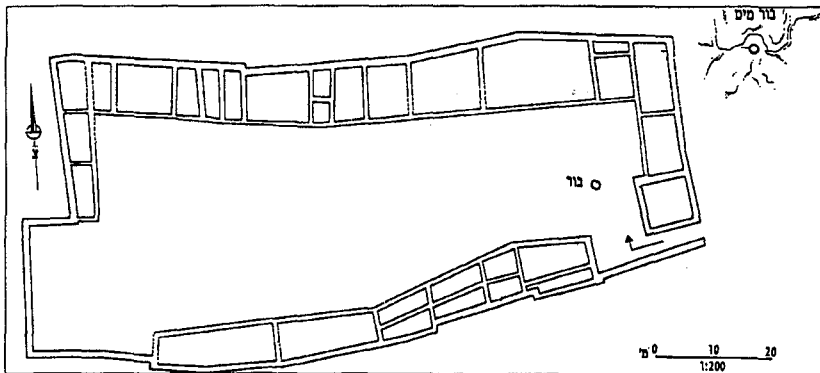
תיאור האתר

האתר ממוקם על גבי כיפה נישאת (641 מ' מעל פני הים), בהמשכה של שלוחה שכיוונה מצפון לדרום, לאורך הגדה המזרחית של ואדי פור. תחילתו של הוואדי בתחומי הכפר ואדי פוכין, והוא מתחבר לנחל עציונה – מיובליו של נחל האלה. נראה, שלאורכו של נחל זה עברה דרך, שקישרה בין השפלה ובין אזור ההר. מן המצודה אפשרית תצפית טובה לאורכו של ואדי פור כולו, עד התחברותו לנחל עציונה, וכן תצפית אל ראשי ההרים שסביבו.

צורתה של המצודה דמוית מלבן, שאורכו כ-110 מ' ורוחבו 55 מ' (איור 1). הקיר החיצוני – חומת המצודה – בנוי מאבני גוויל שחלקן מסותת (איור 2). גודל האבנים 0.60–1.20 מ' והן הונחו בשני טורים. עיי מפלות גדולים מקשים על קביעת התכנית המדויקת של המצודה; ייתכן שקו החומה אינו ישר אלא בנוי בצורת קדמות ונסגות. קירות המצודה שרדו לגובה ניכר (עד שני מטרים). פנינת המבנה בנויות יפה, ברוב המקרים מאבנים מסותתות. בקיר הצפוני, בקו החומה, נראה קטע שדוד. ייתכן שזוהי תוצאה של שוד אבנים, שנלקחו לשריפה בכבשני הסיד שנמצאו בסמוך. כבשן סיד אחד התגלה למרגלות המצודה, במרחק של כעשרה מטרים מצפונה, ושניים אחרים נמצאו רחוק יותר; האחד מדרום והאחר ממזרח.

1. הסקר בוואדי פוכין נערך מטעם קצין המטה לארכיאולוגיה ביהודה ושומרון בראשות כותב שורות אלה. עזרו במלאכה: מנדל קאהן – מדידות ושרטוטים, שלומי עממי – צילום ואנה ציפין – ציור הממצא. בסקר תועדו הכפר, ואדי פור ושטחי הגידול שלאורכו וכן הרכסים בצדו המזרחי של הוואדי. בעקבות הסקר נחשפו ממצאים רבים, המתוארכים לתקופת הברונזה הקדומה 1, לתקופת הברזל ב, לתקופה ההלניסטית, לתקופה הרומית, לתקופה הביזנטית, לימי הביניים ולתקופה הטורקית.

איור 1: תכנית המצודה בחירבת אל-עיד

איור 2: החומה הדרומית של המצודה בחירבת אל-עיד

בתוך עיי המפולת ניתן להבחין בקירות של חדרים, המסודרים לאורכה של החומה כמעין סוגרים. ניכר שגודלם של החדרים משתנה. בחלקם, לדוגמה באלה שלאורך הקיר הדרומי, הובחנה מחיצה פנימית, שחילקה את חלל החדר לשני אולמות מקבילים. ייתכן שתפקידה של המחיצה היה לתמוך בתקרת החדרים. קירות החדרים, בדומה לקיר החיצוני, נבנו מאבני גוויל שגודלן

0.80-0.50 מ', שהונחו בשני טורים. החדרים מסודרים מסביב חצר פנימית גדולה, שהסלע שימש לה רצפה. זו נמצאה כשהיא מכוסה באדמה. בקטעים שהסלע חשוף בהם התגלו ספולרים חצובים.

בפינה הדרומית-מזרחית של המצודה ניכר פער בקו החומה, שאורכו 2.8 מ'. דומה זהו שער הכניסה למצודה. הכניסה לשער עקיפה. לאחר הכניסה יש לעבור את המרחק שבין פתח השער ובין קצה המגדל ואז לפנות ימינה בזווית של 90 מעלות אל תוך החצר (איור 3). בצמוד לשער, מצפון, נראה מגדל גדול (10 X 10 מ'). כעשרים מטרים מחוץ למצודה, מצפון, התגלה בור מים חצוב בסלע בעל פתח אופקי-אנכי, שרחבה נחצבה מסביבו. הבור עצמו מטויח בטיח חום-אפור ובתוכו הובחנה מעין מחילה, שכיוונה הכללי למערב. ייתכן שמחילה זו מקשרת את הבור עם המצודה. בור מים נוסף, סתום, נמצא ממערב למצודה.

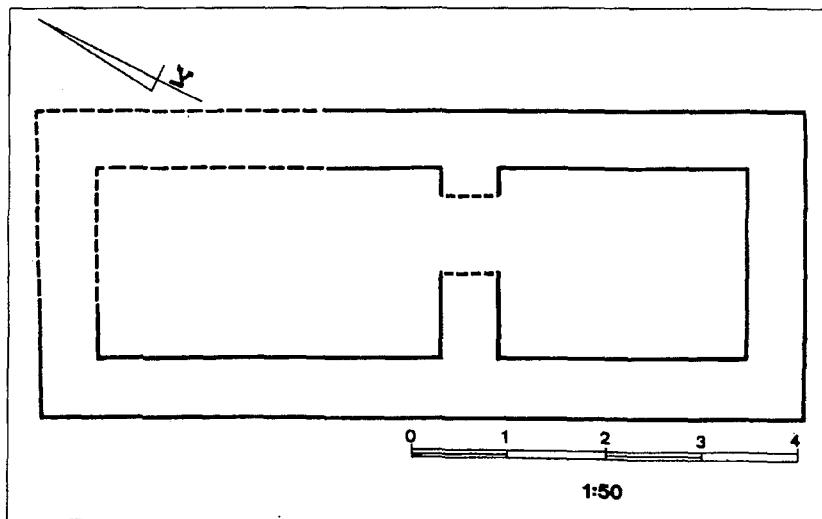
איור 3: מבט אל השער של המצודה בחריבת אל-עיד

כיפה נוספת נמצאת כ-200 מ' מדרום לכיפה, שהמצודה ממוקמת עליה. בין שתי הכיפות מצוי אוקף מישורי רחב ידיים. קיר שרוחבו כמטר אחד מקשר בין המצודה ובין הכיפה הדרומית, המוקפת בראשה בקיר עשוי אבני גוויל, שקטעים ממנו נבנו בקו ישר. למרגלות הקיר, ממערב, נמצא מגדל (איור 4), ששני נדבכים של אבני גוויל השתמרו בו. מידות המגדל 7 X 3 מ' ובו שני חדרים. יש ממגדל זה תצפית טובה אל ואדי פור, עד למבואות נחל עציונה שאליו הוא מתחבר, והוא שימש כנראה מצד קדמי למצודה שבחריבת אל-עיד.

משער המצודה יורדת דרך, המתפתלת במדרון אל שטח מישורי שממזרח למצודה. הדרך, שרוחבה כשני מטרים, תחומה משני צדיה על-ידי אבני שדה גדולות, אך אין היא בשימוש כיום. בשטח שאליו יורדת הדרך נמצאו קירות ושרידי מבנים קדומים; אולם מצב השרידים והעובדה כי השטח שבו הם נמצאים מעובד אינם מאפשרים שחזור של תכניתם. נראה, שהיו אלה מבנים גדולים, שכן אורכו של אחד הקירות כשלושים מטרים. הקירות בנויים מאבנים גדולות -

איור 4: תכנית המגדל שעל הכיפה הדרומית

0.80–1.10 מ' – שחלקן מסותת בקפידה. ממזרח למבנים ישנה רחבה ובה סלע חשוף, המשמש כיום כגורן, התחום ממזרח במחסה סלע שאורכו כעשרים מטרים. כן הובחנו במקום גלי אבנים וטרסות חקלאיות קדומות.

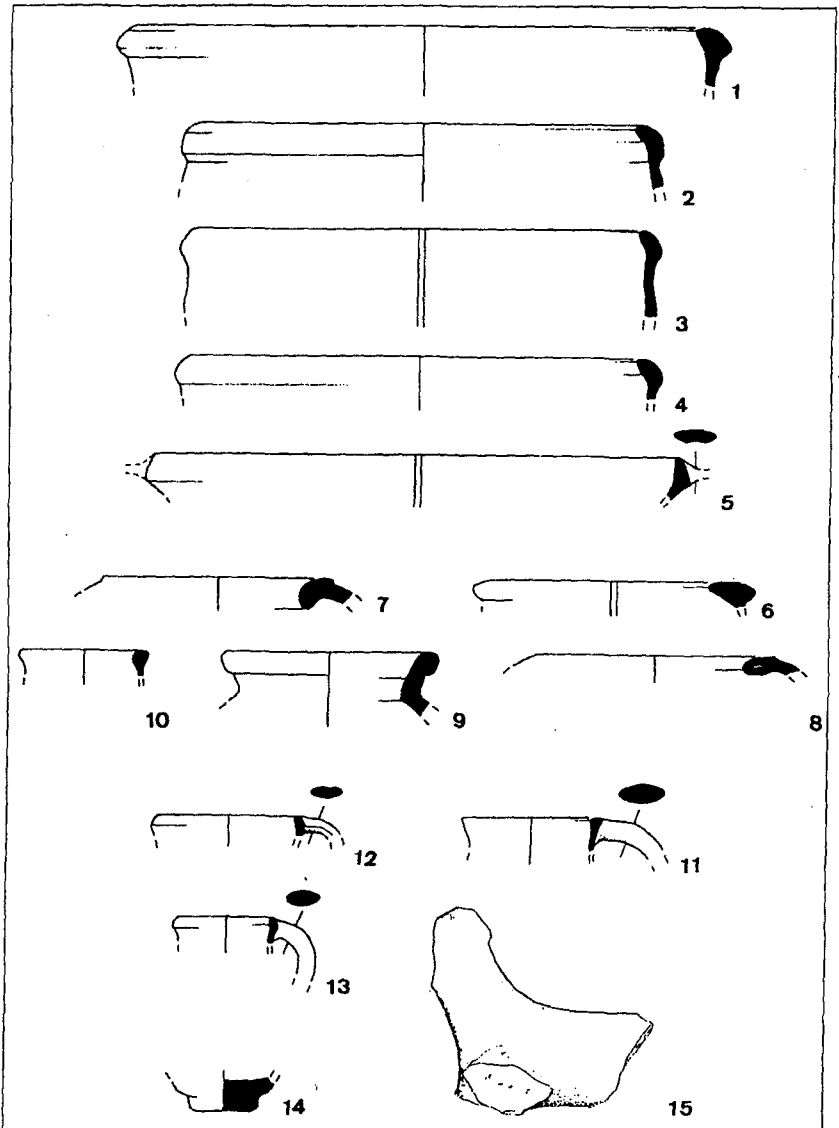
נראה שכל אלה הינם שרידיו של יישוב חקלאי קטן (3–4 דונם), שהיה קשור עם המצודה בחירבת אל-עיד שמעליו. תופעה ארכיאולוגית דומה – מצודה הממוקמת על גבי כיפה ולמרגלותיה יישוב בעל אופי אזרחי – הובחנה במצודת אבו א-תוין, כשני קילומטרים מדרום לאל-עיד. לדעת ע' מזר, חופרו של האתר באבו א-תוין, ייתכן שמדובר במחנה של חיילים, מעין קסרקטין, שאיישו את המצודה שליטו (מזר, 1981).

דרך צרה, שרוחבה שני מטרים, מחברת בין יישוב פרוזת זה ובין עין פרס שמדרום-מזרח לו (נ"צ 1594/1220). המעיין נובע בבקעה, שנוצרה במקום כתוצאה ממפגשם של ערוצים קטנים אחדים. המים נובעים בנקבות תת-קרקעיות ויוצאים דרך מערכת תעלות אל בריכת אגירה מודרנית בנויה בטון. המים האגורים בבריכה מובלים באמצעות מערכת תעלות אל ערוגות שלחין, המעובדות על-ידי תושבי הכפר הסמוך, נחלין. בסקר שנערך באזור המעיין ובשטחים המעובדים שסביבו נאספו חרסים רבים מתקופת הברזל ב וכן שברים האופייניים לתקופות הפרסית, ההלניסטית, הרומית והביזנטית. סביר להניח, שמימיו של מעיין זה נוצלו בימי קדם ושימשו בין היתר את תושבי המצודה בחירבת אל-עיד וביישוב הפרוזת שלמרגלותיה.

הממצא

החרסים שנאספו באזור זה מתוארכים רובם ככולם לתקופת הברזל ב והינם מכלול קרמי הומוגני (לוח 1). החרסים נאספו בשטח המצודה כולה; מהחדדים, מהחצר, מבור המים ומן הכיפה הדרומית. גם הממצא הקרמי, שנאסף ביישוב הפרוזת שלמרגלות המצודה, מתוארך לאותו פרק זמן. הכלים אופייניים למכלולים יהודאיים ויש להם מקבילות באתרים בני אותה תקופה ביהודה,

לוח 1: קרמיקה מחירבת אל-עיד

מקרא:

1-5. קדרות עמוקות; 6-8. קנקני פעור; 9-10. קנקנים; 11-13. פכים; 14. נר; 15. צלמית זאמורפית

כגון: תל אל-פול (Lapp, 1978) רמת-רחל (Aharoni, 1964) ואבו א-תוין (מזר, 1981). המכלול, שנאסף במהלך ביקורים אחדים באתר בעונות שונות, מורכב בעיקר מקדרות עמוקות (לוח 1-6), מקנקנים פערוריים (לוח 6-6) ומקנקנים (לוח 6), מפכים (לוח 121-127) ומשבר של נר גבה בסיס (לוח 114). העדרותם של הקערות ושל סירי הבישול בולטת. ממצא מעניין נוסף הינו שבר צלמית זאומורפית, כנראה סוס (לוח 115). צלמית זו אופיינית לתקופת הברזל ב.

דיון

נראה, שהמצודה בחירבת אל-עיד נוסדה בשלהי ימיה של ממלכת יהודה, והיא התקיימה לכל המאוחר עד הכיבוש הבבלי (586 לפני הספירה). לא נמצאו עדויות לשימוש במצודה בתקופה הפרסית, שבמהלכה נותרה כנראה בחורבנה. בקרבת המצודה התגלו שלוש מצודות מתקופת הברזל, בעלות תכנית דומה; חדרים מסודרים מסיבי חצר פנימית. מצודות אלה הן:

- מצודת דיר בעל ממוקמת על גבי ראש שלוחה במרחק של כ-1.5 ק"מ בקו אווירי מצפון-מזרח לאל-עיד (כוכבי, תשל"ב). בין שתי המצודות קיים קשר עין. במקום הובחנה מצודה ריבועית ובה חדרי סוגרים, המסודרים סביב חצר פנימית שבפינתה מגדל. מידות המצודה 35 X 31 מ' והיא מתוארכת למאות השמינית-השישית לפני הספירה.
- מצודת אבו תוין נמצאת כ-2.5 ק"מ בקו אווירי ממזרח לאל-עיד (מזר, 1981). המצודה מוסתרת מעיני הצופים שבחירבת אל-עיד על-ידי רכס גוש עציון שמדרום לה. חפירות בראשותו של עי מזר נערכו בה. מידות המצודה דומות לאלה של המצודה שבדיר-בעל (29 X 31 מ') וגם תכניתה מורכבת מחדרים, המסודרים סביב חצר פנימית. בחדרים נחשפו אומנות מונוליטיות, המחלקות אותם לאגפים אחדים. במרכז הקיר המזרחי נחשף שער, המורכב מחדר שער ובו ספסל, ומחדר משמר. המצודה באבו תוין נוסדה במאה השמינית לפני הספירה והתקיימה עד החורבן. בתקופה הפרסית התחדש היישוב במקום.

- מצודת חירבת תבנה נמצאת במרחק ארבעה קילומטרים בקו אווירי ממערב לחירבת אל-עיד (משל, 1972; מזר, 1981). בין חירבת אל-עיד ובין חירבת תבנה נמצא רכס הר סנסן, החוסם את קשר העין בין שני האתרים. באתר הובחנו שרידיה של מצודה, הדומה בתכניתה, בממדיה ובאופן בנייתה למצודת אבו תוין. בעקבות החפירה באבו תוין והסקרים בדיר בעל ובחירבת תבנה סבור מזר, שמדובר במערך של מצודות באזור צפון-מערב הר חברון, שהוקם בראש ובראשונה למטרות צבאיות. השיקול האסטרטגי הראשון שעמד, לדעתו, לנגד עיני הבונים היה לצפות למרחקים ולקיים קשר בין המצודות באמצעות איתות במשוואת אש. ברם, מסייג מזר ומוסיף: "אין ספק, כי בניין מסוג זה [אבו תוין] יכול היה לשמש מרכז מנהלי או מרכז של אחוזה ממלכתית". למפעל בנייה מסוג זה מרמו, לדעתו, הפסוק בהקשר למפעלי הבנייה של יותם בן עזיה: "וַבְּחָרְשִׁים בָּנָה בִּרְנַיִת וּמַגְדָּלִים" (דברי הימים ב כו:ד) ושל יהושפט, שעליו נאמר: "וַיִּבֶן בִּיהוּדָה בִּירְנַיִת וְעָרֵי מַסְכָּנוֹת" (דברי הימים ב יז:ב).

תיארוכן של המצודות באל-עיד, בדיר בעל, באבו תוין ובחירבת תבנה מלמד, כי הן שייכות למערך מצודות בן אותה תקופה (המאות שמינית-שישית לפני הספירה). בשל גודלה יוצא הדופן נראה, כי המצודה שבאל-עיד הייתה החשובה והמרכזית במערכת זו. השוואת מידותיה של מצודה זו למידותיהן של המצודות האחרות מתקופת הברזל מלמדת, שהמצודה בחירבת אל-עיד הינה אחת המצודות הגדולות ביותר מתקופת הברזל, שידוע אודותיהן במחקר הארכיאולוגי של ארץ-ישראל. רשימה מדגמית של מצודות מתקופת הברזל ומידותיהן מובאת להלן:

המידות	המצודה
50 X 110 מ'	חירבת אל-עיד
34 X 52 מ'	קדש-ברנע
42 X 51 מ'	חירבת עזרה
45 X 45 מ'	תל אל-חליפה
50 X 50 מ'	ערד
32 X 78 מ'	חתירה

לסיכום, המצודה בחירבת אל-עיד יוצאת דופן בגודלה, והיא מתוספת לרשימת המצודות, שהוקמו ברחבי ממלכת יהודה כמרוצת פרקי זמן שונים במהלך תקופת המלוכה. לא ניתן לדעת לאיזו תכלית נבנתה המצודה. על פי תכניתה ומיקומה הטופוגרפי יכולה הייתה לשמש למטרות צבאיות - כמצודה שתפקידה אבטחת הקשר בין יישובי השפלה ובין אזור ההר כחלק ממערך של מצודות - או למטרות המינהל והשלטון הממלכתי - מבני מחסנים ומסכנות, שנסודו באזורים שונים של ממלכת יהודה (במערב הר חברון, בנגב, במדבר יהודה ועוד) במסגרת יומה ממלכתית.

מצודות אלה חרבו עם חורבן ממלכת יהודה וחלקן יושב מחדש בתקופה הפרסית, כדוגמת המצודה באבו תוין. לאור תוצאותיו המוגבלות של הסקר נראה, שהמצודה בחירבת אל-עיד ניטשה עם חורבן ממלכת יהודה ולא נושבה עוד.

רשימת מקורות

- כוכבי מ', תשל"ב;
 "הסקר בארץ יהודה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן - סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 41.
 מזר ע', 1981;
 "החפירות בחירבת אבו א-תוין ומערך המצודות הישראליות בהרי יהודה", ארץ-ישראל, טו, עמ' 249-225.
 מרכוס מ' ועמית ד', 1988;
 הר-חברון, סקר נוף, ירושלים, עמ' 14-23.
 משל ז' 1972;
 נוף ונופש בהרי יהודה, המועצה המקומית מטה יהודה, ירושלים, עמ' 49.

Aharoni Y. 1964;

Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961/2, Rome.

Lapp N., 1978;

"The Third Campaign at Tell el-Full: The Excavations of 1964". AASOR. 45.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il